

RECENSIES

rijk verschil. Volgens Scholliers begonnen de ondernemers vanaf het einde van de achttiende eeuw er een strikte arbeidsmoraal bij hun arbeiders in te prenten en slaagden zij hier ook geleidelijk in. Als dit juist is, betekent dit dat het toenemend absentisme van het eind van de negentiende eeuw niet verklaard kan worden uit een 'leisure preference' maar gezien moet worden als een machtsstrijd binnen de fabriek of als verzet tegen de achteruitgang van de kwaliteit van de arbeid. Het is echter ook zeer goed mogelijk dat het arbeidsethos niet zo diep doorgedrongen is als Scholliers suggereert. Deze hypothesen sluiten elkaar overigens niet uit.

Maeter onderzoekt in zijn bijdrage de houding die de socialistische beweging heeft ingenomen ten aanzien van de arbeidstijd. Hij laat zien dat de Belgische socialisten, door zich te concentreren op de hoogte van de lonen, de kwestie van de lengte van de arbeidsdag en de intensiteit van het werk verwaarloosd hebben. Door de ontwikkeling van het kapitalisme als een zaak van algemeen belang te zien nemen zij de verheerlijking van de arbeid over van de bourgeoisie. Ik wil hierbij aantekenen dat deze opstelling van de socialisten geenszins uniek is voor België en dat de eerste aanzetten al bij Marx zelf te vinden zijn. Maes en Van Rie beschrijven de moeizame pogingen om langs wettelijke weg de arbeidstijd te verkorten. Hun belangrijkste conclusie is dat arbeidstijdverkorting in België langs syndicale weg verworven is en dat de politieke arm van de arbeidersbeweging soms aan de rem hing om zijn regeringsdeelname niet in gevaar te brengen. Peter Scholliers onderzocht het verband tussen werktijden en werkgelegenheid in het interbellum. Hij laat zien dat de uitstoot van arbeidskrachten uit de Belgische industrie in de crisisjaren veel groter was dan die uit de Amerikaanse industrie, terwijl aan de Belgische industrie geen en aan de Amerikaanse wel arbeidstijdverkorting was opgelegd. Het is de vraag of tegenstanders van arbeidstijdverkorting door de bewijsvoering overtuigd zullen raken, omdat het verschil tussen de Amerikaanse industrie met zijn grote thuismarkt en de meer op export gerichte Belgische economie niet in de beschouwingen is betrokken. In een interessant artikel beschrijft Heerma van Voss aan de hand van de Rotterdamse scheepsbouwer Wilton hoe weinig effect wettelijke maatregelen hebben als de achterdeurtjes open blijven staan om de maatregelen te ontduiken. De futurologische studies in de bundel zijn vaak boeiend en soms ook prikkelend, zoals wanneer de vraag opgeworpen wordt of het in deze tijden van crisis nog wenselijk is verder te werken aan middelen om de slaaptijd te reduceren door het verkorten van de periodes tussen de droomslaap.

E.S.A. Bloemen

ALGEMEEN

H.W. von der Dunk, *De organisatie van het verleden. Over grenzen en mogelijkheden van historische kennis* (Bussum: Van Holkema en Warendorf, 1982, 409 blz., f39,50, ISBN 90 269 4779 8).

Het boek van Von der Dunk bevat een zeer brede waaier aan probleemstellingen. Het kan hem als een grote verdienste worden aangerekend dat hij vele en moeilijke vraagstukken uit de geschiedtheorie aan de orde heeft gesteld en tevens gepoogd heeft deze problemen op een persoonlijke wijze te structureren. Het werk is opgedeeld in drie delen. Naast een lange Inleiding (11-51) behandelt de auteur achtereenvolgens in een eerste deel 'Hoofdlij-

nen uit de ontwikkeling van het historische denken' (52-156) en in een tweede deel 'De organisatie van het verleden' (157-387). Dit tweede en laatste deel, dat niet minder dan 21 afzonderlijke secties bevat, is vanuit kennistheoretisch oogpunt de belangrijkste en ook meest persoonlijke bijdrage van de auteur.

In de 'Inleiding' behandelt Von der Dunk enkele preliminaire vraagstukken. Zijn eerste vraag luidt: 'Wat is wetenschap?' en het tweede kardinale vraagstuk dat hij aansnijdt is of kennis van het verleden überhaupt mogelijk is.

Het deel dat op de inleiding volgt, bevat een (wel erg schematische) 'reconstructie van de hoofdlijnen uit de ontwikkeling van het historische denken'. In wat de auteur zelf als een 'vogelvlucht' beschrijft, krijgt de lezer in het bestek van honderd bladzijden een overzicht dat in de oudheid begint en met het huidige neo-marxisme eindigt. Een dergelijk overzicht loopt vanzelfsprekend het gevaar vaak niet meer dan gemeenplaatsen en arbitraire generaliseringsen te bevatten. In deel II 'De organisatie van het verleden', waarin Von der Dunk op een meer systematische wijze een aantal kernvragen uit de theorie van de geschiedenis behandelt, blijkt overigens op welke wijze de auteur toch vooral een erfgenaam is van het historisme. Ofschoon aanvankelijk wordt beweerd dat de taal het bijzondere slechts kan benoemen door het aan het algemene te relateren, wordt toch heel gauw de naamgeving als individualisatiemiddel bij uitstek geponeerd. Het 'uniek-individuele' blijkt niet alleen voor taalkundige uitdrukking vatbaar, maar waarborgt, geschraagd als het is door de 'oerdrang tot zelfbehoud en het tijdsbesef', een grotere emotionele betrokkenheid. Wanneer dan Von der Dunk de begrippen in de geschiedwetenschap classificeert, gaat het echter hoofdzakelijk om algemene begrippen, zij het dat 'begrippen voor eenmalige perioden of fenomenen in de historie', zoals 'hellenisme' en 'renaissance' dan toch weer het unieke en onverwisselbare blijken te benoemen. Maar niettegenstaande deze als teken voor datgene staan 'wat zich per definitie aan begripsmatigheid en begripsmatige inpassing onttrekt' (186), blijkt echter onmiddellijk dat een term als 'renaissance' zowel 'teken' als 'rationele afbakening' is.

De cruciale vragen luiden eigenlijk: (1) wat is de verhouding tussen 'begrip' en 'historische werkelijkheid?', (2) in hoeverre zijn begrippen in staat het 'unieke' te benoemen? Op de eerste vraag geeft Von der Dunk een antwoord dat tot nadenken stemt: 'De kardinale vraag in dit verband is natuurlijk of, en zo ja, in hoeverre deze abstracties, deze denkconstructies willekeurig zijn. Een vraag, die in laatste instantie niet te beantwoorden valt, omdat ons de oorzaken die ons tot het construeren van en opereren met juist dit begrip, ontgaan' (190). Met deze 'agnosticistische' stellingname breekt Von der Dunk de hele probleemstelling abrupt af, zodat hij het fundamentele probleem van het 'nominalisme' versus 'essentialisme' niet terdege hoeft uit te diepen. Toch doet hij hierover wél impliciet een uitspraak wanneer hij, in antwoord op de tweede vraag, beweert dat er 'een glijdende schaal (is) tussen objectivistische en subjectivistische begrippen, zonder dat volstrekte objectiviteit en subjectiviteit denkbaar zijn, omdat elk begrip uit een concrete en een abstracte, of ook uit een naar het individuele en naar het algemene verwijzende pool bestaat' (211). Enerzijds is er het axioma van de betekenisidentiteit van de begrippen dat als absolute voorwaarde voor elke communicatie fungeert, anderzijds de relatering van elk begrip aan de historische context, dat de verschillen en verschuivingen in begrippen zichtbaar maakt. Het is jammer dat Von der Dunk geen gebruik heeft gemaakt van Kosellecks 'Begriffsgeschichte'. Wanneer hij de betekenisidentiteit van de begrippen bespreekt, houdt hij weinig rekening met de *historiteit* van de betekenisidentiteit van de begrippen zélf. Het is inderdaad de vraag of zijn axioma van de betekenisidentiteit geen volstrekt ahistorische vooropstelling is. Onder invloed van de politieke en sociale context verandert niet enkel

de betekenisidentiteit van begrippen zélf, maar bovendien worden voor identieke of gelijkwaardige verschijnselen in de loop van de geschiedenis *andere* aanduidingen gebruikt. Er is dus een historiciteit van zowel de connotatie als de denotatie van begrippen, die enerzijds een semasiologische benadering (die alle betekenissen van een woord nagaat) en anderzijds een onomasiologische benadering (die alle aanduidingen voor één en dezelfde zaak reconstrueert) vereist. Von der Dunk heeft gelijk wanneer hij beweert dat begrippen datgene wat zij benoemen, tevens ook constitueren (186). In dit opzicht kan men zich de vraag stellen of verzamelbegrippen, zoals het begrip 'vooruitgang', zodra zij tot het subject van de geschiedenis worden, nog wel dezelfde betekenisidentiteit hebben als in vroegere perioden, waarin zij deze status nog niet bezaten. Zeer hinderlijk is overigens dat Von der Dunk, vaak zonder verdere toelichting, de begrippen 'subjectief-abstract-algemeen' tegenover 'objectief-concreet-individueel' stelt, alsof het concreet-individuele al bij voorbaat meer aanspraak zou maken op 'objectiviteit', terwijl anderzijds de meerwaarde van 'individualiserende begrippen' juist uit hun grotere vatbaarheid voor emotionele betrokkenheid zou bestaan. Hierin uit zich, mijns inziens, een neo-historistische vooronderstelling, die niet voldoende rationeel en helder beargumenteerd wordt.

Dit neo-historisme komt ook duidelijk tot uiting wanneer Von der Dunk het begrip 'historisch feit', de vraagstukken van 'selectie' en 'historische verklaring' enz... aansnijdt. Hier vertrekt hij van het principiële onderscheid tussen de studie van 'buitenmenselijke' en 'menselijke' verschijnselen (vgl. 226). Dat uitgangspunt impliceert dat hij het 'Covering Law Model' ontoepasbaar acht op de historische verklaring, en hoofdzakelijk teruggrijpt naar de neo-kantiaanse, idealistische en taal filosofische varianten van een hermeneutisch begrip. Vaak tendeeert hij naar een teleologisch verklaringsmodel, waarin doelstellingen en middelen van actie, centraal staan, zonder evenwel het teleologisch verklaringsmodel van Von Wright analytisch uit te diepen. In de plaats daarvan legt hij grote nadruk op de 'situatieanalyse' en op de omstandigheid dat de historicus redelijkerwijs slechts tot 'open verklaringen' komt, die per definitie voor correctie vatbaar zijn. Heel veel wordt hierbij afhankelijk gemaakt van 'transwetenschappelijke oorzaken'. Sluitende verklaringen bestaan niet in de geschiedwetenschap, ondermeer omdat we niet over een theorie beschikken, 'of ook maar een hypothese ten aanzien van de verhouding tussen denkbeelden, karakterstructuur en gedrag of handelingen. In laatste instantie is dit immers een ontologisch vraagstuk en het hangt van een transwetenschappelijk standpunt af, hoe wij de verhouding zien tussen zijn en bewustzijn, gedragspatroon en denkbeelden, en welke hiërarchie wij aanbrengen in de causale relaties, die we menen te vinden' (256). Deze en andere gelijksoortige beweringen hebben als gevolg dat de werkwijze van de historicus goeddeels aan elke rationele discussie ontsnapt, of 'het plan van het strikt bewijsbare en logisch geldende overschrijdt' (267). Dit neemt niet weg dat Von der Dunk toch een poging onderneemt om de structuur van de historische narratio rationeel te verhelderen. Geschiedenis is voor hem essentieel een verhaal, waarin naast de identiteit van het subject, het verleden, de lineaire tijdsvoorstelling en het verband tussen de medegedeelde zaken als de belangrijkste elementen een onverbreekelijke samenhang vormen. Interessant is dat Von der Dunk hierbij de 'begrijpende' en 'verklarende' benadering niet langer tegenover elkaar wil stellen, maar in de narratio beide benaderingen als complementair voorstelt. Toch legt hij steeds weer een bijzondere klemtoon op het identificatievermogen, van de historicus (zie bijvoorbeeld 351), of op de 'eenmalige en (!) bijzondere intentionele handelingen, waar we', zo luidt het, 'in de geschiedenis mee te maken hebben' (381). Niet enkel omwille hiervan, maar ook omwille van de opvallende nadruk die de auteur legt op de waardebetrok-

kenheid van de historische kennis, kan het boek als een huidige verdediging van het historisme worden beschouwd.

A.A. van den Braembussche

Paul van Stuijvenberg, *Heden en verleden in de moderne economische geschiedenis* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1983, 167 blz., f31,50, ISBN 90 01 82381 5).

In deze Groningse dissertatie staat centraal de spanning tussen de evocatie van het verleden en de gedachtenwereld van de verbeelders. Om die spanning te meten hanteert Van Stuijvenberg antropologische begrippen als emic en etic, nog het beste te omschrijven met 'van binnen uit' en 'van buitenaf'. Anders gezegd: 'de term etic is gebruikt om de cultuur van de hedendaagse onderzoeker mee aan te duiden; de term emic om de cultuur van het verleden in eigen perspectief en categorieën mee aan te geven' (139). Ofschoon de auteur niet moe wordt pleidooien te houden voor een oriëntatie van de (economische) geschiedenis op de culturele antropologie is daarvan in zijn dissertatie zelf niet zoveel terug te vinden. Hij wil nagaan hoe etic - het begrip blijf ik lelijk vinden - de economisch-historische literatuur is en vervolgens hoe het emic karakter van het verleden bewaard is gebleven. Hierbij peilt hij de culturele afstand.

Deze specifieke probleemstelling past hij toe op de depressie van de veertiende en vijftiende eeuw, waarbij het niet gaat om beschrijving en analyse daarvan maar hoe daarover is geschreven. De nasporingen van Van Stuijvenberg worden door de aard ervan alleen geschraagd door literatuuronderzoek. Ter zake van zijn studie ontleedt hij het emic-etice vraagstuk bij D. North en R.P. Thomas, *The Rise of the Western World* (1973), H.A. Miskimin, *The Economy of Early Renaissance Europe, 1300-1460* (1969), D.E. de Boer, *Graaf en grafiek* (1978), J. Heers, *l'Occident aux XIVe et XVe siècles* (4e dr., 1973), C.M. Cipolla, *Before the Industrial Revolution* (2e dr., 1981) en G. Duby, *Guerriers et paysans* (1973).

Het boek past in de ontwikkeling dat dissertaties geen standaardwerken meer hoeven te zijn en dat er soepeler mogelijkheden worden geboden anderszins te promoveren. Van Stuijvenberg heeft geen bronnenonderzoek verricht. In feite heeft hij niets anders gedaan dan zes vrij recente economisch-historische werken geanalyseerd op de genoemde probleemstelling. Daar is hij zondermeer in geslaagd; zijn these werkt hij helder uit. De vraagstelling zelf echter leidt nogal eens tot het intrappen van open deuren. Bepaald niet verrassend immers is de conclusie van de auteur op bladzijde 140: 'Het blijkt, dat de gehele behandelde literatuur, in haar wetenschappelijke aard, de kenmerken draagt van de etic hedendaagse aanpak'. Had Van Stuijvenberg anders verwacht?

Het eigen beeld van de middeleeuwen - wat Van Stuijvenberg daar ook onder moge verstaan - is volstrekt afwezig bij North en Thomas, omdat zij dit tijdvak slechts te lijf gaan met moderne economische modellen. Miskimin, De Boer en Heers snuffelen slechts oppervlakkig aan het emic karakter van de middeleeuwen. Zij beschouwen in wezen de pre-industriële periode als een anomalie. Ook bij hen gaat het om de hedendaagse etic middeleeuwen; hun cijfers zijn geclausuleerd volgens de spelregels van de eigentijdse theorie. Cipolla werkt in tegenstelling tot de voorgaande schrijvers niet zuiver etic, maar heeft wel degelijk oog voor de emic aspecten. Duby integreert beide 'en laat ze ieder naast elkaar en in elkaar tot hun recht komen in een soort hogere eenheid' (144).

De titel van het boek is misleidend. Het ware beter geweest indien de schrijver zijn onderzoek te water had gelaten met de omschrijving: 'Heden en verleden in de moderne econo-